

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱՌՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Շարունակութիւն ')

VII

1871 թիւականի ամառն էր: Աւետիք Բաբայեանցը Թիֆլիսումն սպասում էր ինձ: Այստեղից ֆուրգոն նստեցինք ճանապարհով: Մանգլիս որ հասանք, գնացինք այցելութեան Գ. Արծրունուն, որ եկել էր այդտեղ ամարանոց: Արծրունին Մշակի հրատարակութեան թոյլտուութիւնն ստացել էր արդէն և այդտեղ յօււածներ էր պատրաստում: Շատ ուրախացաւ և ասաց. — Լաւ էր որ ինքներդ եկաք, ես նամակ պիտի գրէի երկուսիդ էլ, որ աշխատակցէք Մշակին: Իսկ ձեզ վրայ, պարոն Աղայեանց, առանձին յոյս ունեմ: Մշակի վիպական բաժնի համար ձեզանից յարմարագոյնը չունեմ ի նկատի:

— Ամենայն ուրախութեամբ, ասացի, կաշխատեմ ազատ ժամերս Մշակի-իդ նւիրել:

Ալէքսանդրապոլ որ հասանք, իջանք Աւետիքենց տունը. այնպէս թւաց ինձ, թէ մեր տանն եմ: Հայրը հօրս նման, մայրս էլ մօրըս նման, ի հարկէ բնաւորութեամբ և ոչ ղէմքով: Կեր ու խումը չէր

1) Տես «Մուլ» 1893 թ. № 4, 5, 6, 7-8, 9, 10 և 11:

դադարում ոչ մի բույս և աւելի լաշն ծաւալ ունէր և աւելի ճոխ, քան թէ մեր տանը: Եւ աւելորդ եւմ համարում այս տան նկարագրութիւնն անել, քանի որ այդ արեւ է արդէն նոյն տան դուստր իմ պատուական աշակերտուհիս՝ տիկին Տիրուհի Կոստանեանցը, որ այդ ժամանակ հազիւ հինգ կամ վեց տարեկան կը լինէր:

Ալէքսանդրապոլն այդ ժամանակ մի աստիճան բարձր էր կանգնած Ախալցխայից թէ մոտաւորապէս և թէ նիւթապէս չին դըպրոցները նորոգելու և բարեկարգելու յարմար առիթներ միմեանց վրայ եկան: Իշխան Ղահրաման Երկաթնաբազուկ Արղունթեանցը քառասուն հազար մանէթ կտակեց, որով և հիմնեց իր անունը կրող նոյն տեղի օրտորդաց դպրոցը: Յաջորդը նշանակեց հայր Աղափրեանցը, որ համալսարան էր տեսել, զիտութեան հետ առել էր և լեզուներէ ճաշակ: Տեսութեան պաշտօնով հրաւիրւել էր Սարգիս Բէգնազարեանցը, որ մեր հոգում առաջին անգամ ոտք դնող մասնագէտ մանկավարժն էր: Բժիշկ Գաբրիէլ Յովհաննիսեանի (Քաջբերունու) ծառայութիւնը փոխադրւել էր Ալէքսանդրապոլ: Կային և ուրիշ ինտելիգէնտ մարդիկ թէ տեղացի և թէ օտարական: Սակայն այդ բոլորը միասին առած՝ ոչինչ չէինք կարող անել առանց Աւետիք Բաբայեանցի աջակցութեան: Ասեմ՝ ահա թէ ինչու համար Աղալութիւնն այստեղ էլ, ինչպէս և Ախալցխայում, իշխում էր ժողովրդի վրայ: Դրանց ձեռքումն էին գտնուում թէ եկեղեցիքը և թէ դպրոցները իրանց արդիւնքներով, որոնք կուլ էին գնում մի անյատուկ լծի մէջ: Աղաներին կարողացել էր ձեռքն առնել Տէր-Յովսէփ Կոստանեանցը և դառնալ մի անհաշիւ և անսահման իշխան: Սրա զիկտատորութեան ժամանակ վարժապետներն էլ միեւնոյն խալիֆաներն էին, ինչ որ Ախալցխայում բոլորն էլ իր տան սպասաւորներն էին: Սրանք աղաների որդոցը քիչ թէ շատ հայերէն էին սովորեցնում և երես տալիս, իսկ ժողովրդի զաւակներին անխնայ պատժելով՝ փախցնում ուսումնարանից: Երեխանցը ներս էին անում գոմանման մի մութ շէնքի մէջ և մինչև երեկոյ պահում առանց դասամիջոցի: Այսպէս էր ուսումնարանի վիճակը մինչև Բէգնազարեանցի գնալը: Հին դպրոցն այս վիճակից հանելու և նոր կերպարանք տալու համար հարկաւոր էր Տէր-Յովսէփի ուժին դերակշռող և նրան սիրելի և յարգելի մի նոր ոյժ: Այս բախտին արժանացաւ ահա Ա.

Բաբայեանցը, իբրև աղայի որդի, բայց բարոյապէս և մտաւոր զարգացմամբ ժողովրդական:

Դեռ ուսումը չըսկսած՝ Աւետիքը մի ժողով կազմեց հոգաբարձուներէից և այն միտքը յայտնեց թէ Բէգնազարեանցին և Աղայեանցին պէտք է միմեանցից անկախ կացուցանենք, պէտք է տղայոց դըպրոցը յանձնել Բէգնազարեանցին, իսկ օրիորդացը՝ Աղայեանցին: Այսպէս էլ արին: Դպրոցների տեսչութիւնը իրարից բաժանելով՝ ուսուցչական ժողովները չըբաժանեցինք: Ժողովները խառն էին լինում և երբեմն շատ աղմկալից: Վիճում էինք միայն ես և Բէգնազարեանցը, միւսները միայն ականջ էին դնում, և երբ հարկ էր լինում ձայն հաւաքել, դուրս էր գալիս մի կատակերդութիւն, որովհետև ձայն տուող վարժապետները կամ ինձ էին ուզում հաճոյանալ կամ Բէգնազարեանցին, չէին ըմբռնում խնդրի էութիւնը: Այս միայն սկզբում էր, երբ ուզում էինք հին խալիֆաներից նորակիրթ ուսուցիչներ շինել, բայց հետզհետէ ուսուցչական կազմութիւնը լաւացաւ և մեր մէջ տիրեց կատարեալ ներդաշնակութիւն: Նոր ուսուցիչներն էին Հայրապետ Ղուկասեանց, որ տասը տարուց աւելի ծառայեց Ալէքսանդրապոլի երկու սեռի դպրոցներին ամենայն տոկունութեամբ, բժիշկ Գաբրիէլ Յովհաննիսեանց, որ յետոյ տեսուչ էլ եղաւ, Աւետիք Եղեկեանց, Հայկ Մատակեանց և այլք: Երկու խմբի յարաբերութիւնը այնքան սերտացաւ, որ միացեալ ուժով բաց արինք էլի մէկ նոր ուսումնարան օրիորդաց համար Սահականուշեան անունով, ուր ձրի էինք դասախօսում ամենքս էլ: Ամբողջ Կովկասում ոչ մի դպրոց չըկար, որ Ալէքսանդրապոլի դպրոցների բարեկարգութիւնն ունենար: Մանկավարժական ամեն տեսակ խնդիրներ այդտեղ սկսեցին մշակել, ամեն տեսակ յօււածներ այդտեղ սկսեցին գրւել, մանկավարժական ամեն մի խելացի պահանջ, որ միայն գրքերում էին, այստեղ իրագործութիւն էին ստանում:

Մասնաւորապէս գալով ինձ, պէտք է ասեմ, որ իմ գործունէութիւնը՝ թէ գրական և թէ ուսուցչական՝ այստեղ իմ սպասածից աւելի բեղմնաւոր եղաւ: Լինելով ըստ ամենայնի անկախ, գործում էի իմ ուղածի պէս և ուրիշներին էլ վարակում իմ օրինակով: Այստեղ սկսեցի մշակել իմ նորագոյն մեթոդը, թէ ինչպէս պէտք է ուսուցանել մայրենի լեզուն: Նախ ցոյց տուի գործով՝

դասաւանդութեամբ, և յետոյ՝ խմբի ցանկութեամբ՝ գրեցի և հրահանգը, թէ ինչպէս պէտք է ուսուցանել, յետոյ էլ կազմեցի դասագիրքը: Առաջին անգամ մեր գրերը ես լուծեցի արմատական տարրերի և գրել տուի տակտով: Այստեղ առաջին անգամ ես դաս տուի մի ծխական դպրոցում՝ «Բացատրութիւն բնութեան երևոյթներին» և «Տարրական Ֆիզիկա», ըստ Կրիւզերի: Այս երկու աշխատութիւններն էլ ես թարգմանեցի, որոնցից մէկը տպւեց «Արարատում», որից արտատպւեց յօգուտ Սահականուշեան ուսումնարանի, միւսը՝ Ֆիզիկա՝ տպագրւեց Պետերբուրգի հայ ուսանողների հաշուով: Այստեղ գրեցի բազմաթիւ յօդաւածներ թէ մանկավարժական և թէ քննադատական: Այստեղ գրեցի և Հայկական հնչիւնների մասին, որով Ալազովսկուն գրգռեցի իմ դէմ, ինչպէս և Պալասանեանին՝ սրա «Մայրենի լեզուի քերականութիւնը» քննադատելու համար: Այստեղ գրեցի և իմ «Երկու քոյրեր», որի մասին պէտք է մի քանի խօսք ասել այստեղ և մէկ մութ մնացած խնդիր պարզել ժամանակակից նոր սերնդի համար, որ երբեմն միայն ձայնն է լսում, բայց չըզիտէ ռիտեղից է փշուռի:

Քիչ առաջ ասացի, թէ Գ. Արծրունին խնդրեց, որ աշխատեցեմ «Մշակ»-ին, և ես էլ խօսք տուի: Նոյն տարուայ վերջերին մի նամակ էլ Պալասանեանից ստացայ, որ գրել էր խմբագրութեան կողմից և յիշեցնում էր իմ խոստումն: Այս նամակը որ ստացայ, ես շատ զբաղւած էի և պատրաստի էլ ոչինչ չունէի: Զեւաց մի առակ գրեցի դարաբաղի բարբառով, խոստանալով՝ որ շուտով մի վէպ կողարկեմ իրանց: Առակը տպւեց «Մշակ»-ի սկզբի՝ կարծեմ եօթներորդ համարում՝ Փրէյդուն ստորագրութեամբ: Առակը մի արջի պատմութիւն է: Ասումած ուզում է Արջին մարդ շինել, միայն Դիզակեցի, բայց արջը չի համաձայնում, ասում է՝ եթէ այդպէս ես ուզում, ես աւելի լաւ կը համարեմ արջ մնալ: Սրանից յետոյ ահա ես անմիջապէս գրեցի «Երկու քոյրեր» մի շարաթուայ մէջ և ուղարկեցի Պ. Սիմէօնեանցին, խնդրելով, որ սրբագրութիւնը նա տեսնէ: Ես չըզիտէի, որ «Մշակ»-ի նախորդած խմբի մէջ երկպառակութիւն է ընկել և Պետերբուրգի ուսանողները Արծրունուց զատելով՝ խմբել են Պ. Սիմէօնեանցի շուրջը, որ վերանորոգեն յոգնած և մեռած «Մեղուն»: Երկու շարաթուայ անցած՝ ես

մի նամակ ստացալ տիկին Արթուրի Երեցեանի և օր. Գայիանէ Յովհաննիսեանի «ստորագրութեամբ», որով ինձ շնորհակալութիւն են յայտնում այն քաղցր տպաւորութեան համար, որ ստացել են իմ նոր վէպի ընթերցումից իրանց գրական երեկոյում: Արանից յետոյ դուրս եկաւ Վեդուն: մի յայտարարութեամբ թէ Վեդուն բաժանորդները իրանց շտաղած համարների փոխարէն կը ստանան Աղայեանցի «Երկու քոյր» վէպը, որ արդէն մամուլի տակ է: Արանից երեւաց, որ մեր լօթիքը «Մեղական դառնալով» ինձ էլ ձգել են իրանց կարգը. մի քանի համարներից յետոյ նկատեցի, որ Վեդուն խումբը բաւական անշնորհ է և իմ դաւանած ուղղութիւնը չունի: Բայց այլ ևս ուշ էր, Արծրունին ինձ համարեց մեղական, այսինքն նրանց համակիր, նրանց ոգին և ուղղութիւնն ունեցող: Ի հարկէ ես մեղական չէի, բայց ոչ էլ համակիր էի Արծրունու բնաւորութեան մի քանի գծերին: Յաջող դիպածի էի սպասում, որ ազատեամ Վեդունից առանց կաշելու Արծրունուն, և այդ դէպքը շուտով վրայ հասաւ: Արձաք Յովհաննիսեանն սկսեց «Փորձ»-ը և ինձ իրան օգնական հրաւիրելով՝ ձգեց փորձանքի մէջ: «Փորձ»-ի ապագայ խմբագիրը, երբ ես տեսայ առաջին անգամ, չափից դուրս լաւ տպաւորութիւն գործեց վրաս, դուզէ նրա համար, որ ժպիտը բերնից ցած չէր գալիս, անմեղութեան էր նշան: Եւ յիրաւի, թէ եւ նրա այդ ժպիտը ստացական և շինովի էր, բայց ինքը դեռ ևս բաւական անմեղ էր և անփորձ, բայց փորձի ու փորձանքի մէջ ընկնելու պատրաստակամ: Նրա փիլիսոփայութիւնը դեռ ևս փորձի ու փորձանքների շոր կողմն էր պտուտում: Եթէ արած փորձը յաջող էր դուրս գալիս, ասում էր չլաւ պրծանք, իսկ եթէ անյաջող, ասում էր՝ չլաւ խրեցանք: Այսպէս շարունակ մի փորձից պրծնում և միւսի մէջ էր խրում և ինքն իրան միտիծարում, ասելով՝ Վասիլան...: Հաստատփոր «Փորձ»-ի առաջին հատորը նոր դուրս եկած ժամանակ, երբ իմ ընկեր Հայրապետ Առկասեանցը խնդրեց ինձ, որ միասին գնանք Մշակ-ի խմբագրատունը և մի յայտարարութիւն տանք Ալէքսանդրապոլի համար նոր ուսուցիչներ հրաւիրելու, Արծրունին ինձ ընդունեց շատ սառը և մեր խնդիրը թողած, սկսեց ուղղակի «Փորձ» վրայ յարձակել, մանաւանդ նրա լեզւի, որ ինձ խայթիւ — Ինչի մասին ուղում էք խօսեցէք, ասացի, բայց լեզւի

մասին մի խօսէք, որովհետեւ «Մշակ»-ի ամենաթերի կողմը հէնց նրա լեզուն է: Սրա վրայ Արծրունին բարկացաւ, յուզեց, սկսեց հակաճառել: Ես նոյնպէս բարկացայ և յարձակողական դիրք բռնեցի, որից սաստիկ վախեցաւ Արծրունին և սկսեց դրասեղանի արկղը բաց ու խուփ անել, հասկացնելով ինձ, որ այնտեղ ուեռլէր ունի, որ եթէ ես խփելու լինեմ իրան, ինքն էլ ունի զէնք: Վերջապէս մի կերպ դուրս եկայ առանց մնաս բարեւի և «Փորձի» փորձանքիցն ազատեցի: Սրա վրայ երկու օր չանցած՝ «Մշակ»-ը դուրս եկաւ մի առաջնորդող յօդածով՝ «Ո՞ր է Աղայեանցը» վերնագրով: Այս յօդածի մէջ իր բոլոր մաղձը թափում է վրաս և, լեզւի մէջ իմ տգիտութիւնը ցոյց տալու համար՝ այն փաստն է բերում, թէ Աղայեանցն այնքան տգէտ է, որ փոխանակ գրելու՝ «է դնում», գրում է՝ «է ի դնում»: Այստեղից ահա սկսեց մեր հռչակաւոր բանակուիւը, թէ ինչպէս պէտք է գրել յայտնի տեղերում՝ չէ, թէ չի:

Մինչև այդ ժամանակ ես երբէք չէի մտածել, թէ ինչպէս պէտք է գրել՝ չէ թէ չի, և հարկ էլ չունէի մտածելու, քանի որ ես մտածում և գրում եմ իմ մայրենի լեզուով. թող տարակուսի նա, ով որ հայերէն չի մտածում և կապկաբար հետեւում է սրան կամ նրան: Եւ զի խելքը գլխին մարդը այսպիսի չիմար բանի վրայ ուշադրութիւն (? խմբ.) կը դարձնէ: Եթէ երկուսն էլ գործածական են ժողովրդի մէջ, թէկուզ մէկը շատ և միւսը քիչ, եթէ գրողը պետանտ չէ, կարող է անխտիր (? խմբ.) գործ դնել՝ երկուսն էլ: Բայց այսպէս չէր մտածում Գ. Արծրունին: Երբ իմ պատասխանին պատասխանելիք չունեցաւ, երբ տեսաւ, որ ինքն է սխալում և ոչ ես, փոխանակ իր սխալը շրտկելու, (որովհետեւ ասել էր, թէ իս. Արծրունցը, որ գործ էր անում չի, նա ևս ունի չէ, որի համար բերել էր և մի սուտ օրինակ), սկսեց հայհոյել անլուր հայհոյանքով: Վերջերումս ինձ հասկացրեց, որ այդ ծայրայեղութիւնը իր արածը չէր, որ իր բարկութիւնից օգուտ էր քաղել իր մերձաւորներից մէկը: Ժամանակի ընթացքում, երբ Արծրունուց հեռացան կեղծաւոր կատուները և մօտեցան աւելի ազնիւ մարդիկ, երբ «Մեղու»-ի ճանպով սկսեցին դնալ «Նոր-Պար» և «Արձագանք»-ը և միացեալ ուժով սկսեցին յարձակել վրաս, իսկ Արծրունին ինձ պաշտպանեց, ես էլ այդ բարութեան փոխարէն ինչ որ կարողացայ անել

նրա համար՝ արի, երբ ինձ համար անկախ և ազատ ասպարէզ ունէի «Աղբիւր»-ում և «Տարազ»-ում: Այսու առնանք լեզուի խնդրում մենք մինչև վերջ մնացինք անհաշտ, թէև այնքան միայն զիջողութիւն արաւ ինձ, որ իմ գրածներս իմ ուղղագրութեամբ տպեց «Մշակ»-ումը:

VIII

Խօսելով մեր գործունէութեան մասին Ալէքսանդրապոլում, պէտք է մի քանի խօսք էլ նւիրել Ս. Բէգնազարեանցին, որ անմուսանալի ջանք է գործ դրել Ալէքսանդրապոլի դպրոցների բարեկարգութեան մասին:

Բէգնազարեանցը ինձ անծանօթ մի անձն չէր: Երբ ես դեռ ևս ձուլարանումն էի, որ գտնուում էր Հաւլաբարում, ամեն կիրակի առաւօտ գնում էի Խոջիվանքի եկեղեցին դպրութիւն անելու: Այդտեղ դասումը կանգնած էլ լինում իմ հասակակից մի աղայ, միևնոյն հագուստով ինչ որ ես ունէի, բայց շատ տխուր և ընկճւած դէմքով: Երբ որ ես երգում էի, նա էլ ձայն էր պահում: Ես սկսեցի հետը խօսել և խօսեցնել. և բանից երևաց, որ ուսում առնելու մեծ ցանկութիւն ունի, բայց նիւթական հնար չունի. սրա վրայ աւելանում է և հասակի մեծութիւնը (մօտ քսան տարեկան էր արդէն), որից խրոնում են շատերը և չեն ընդունում, իսկ իր սիրտը ոչ մի ուրիշ բանի չի կոչում, ուսման սէրը մի տեսակ ցաւ է դառել իր համար և գիշեր ցերեկ հալում, մաշում է իրան:

— Մի յուսահատիր, ասացի ես, — Ասումա՞ծ ողորմած է: Նա որ այդ ցաւը ձգել է քո մէջ, դրանով արդէն գործի յաջողութեան հիմքը դրել է. Աստուծոյ ձգած սերմը անպտուղ չի մնալ:

— Ա՛խ, ինչքան շնորհակալ եմ քեզանից, քո այդ քաղցր խօսքիդ համար, պատասխանեց Սարգիսը, և նրա աչքերը ջրակալեցին:

Մեր Սարգիսը շատ խեղճ էր խօսում, մի տեսակ ազիոզորմ կերպով, գլուխը ծռմուխով կարծես ուզում էր լաց լինել մօրը կորցրած երեխայի նման: Սա այս իրան միայն յատուկ շարժմունքով վերջերում շատերի գութը շարժեց:

Այսպէս ամեն կիրակի պատահում էի Սարգսին (այն ժամանակ Բէգնազարեան ազգանուն ունենալը չըգիտէի) և մեր ծանօթութիւնը քանի գնում՝ բարեկամական էր դառնում: Բայց շուտով մենք Հալաբարից տեղափոխուեցինք քաղաք, ուր բացւեց տպարանը, և մի առժամանակ ես այլ ևս չըտեսայ իմ Սարգսին: Երկու թէ երեք ամիս անցած՝ մէկ օր պատահեց ինձ Մէլիքանումը: Ինքը մօտեցաւ ինձ և պատմեց աւելի ևս տխուր եղանակով, թէ ինչպէս իրան յաջողեց մտնել Փափազեան վարդապետի մօտ իբրև փոքրաւորաշակերտ, քիչումիշ բան սովորեց, բայց վարդապետը զնաց Ղարաբաղ և իրան թողեց դարձեալ անձարացած:

—Սարգիս, ասացի, կուղևս եկ ինձ մօտ տպարան, այնտեղ ես կաշխատեմ, որ դու համ արհեստ սովորես, համ էլ ուսում առնես:

—Ա՛խ, այդ ինչ լաւ կը լինի, ո՛ւր էր թէ այդպէս մի լաւութիւն անէիր, ասաց Սարգիսս ուրախանալով:

Միւս օրը մեր Սարգիսը եկաւ տպարան, բայց չը գիտեմ երկու թէ երեք օր քնաց միայն: Խեղճի ոտներն ուռան, և այն գնալն էր որ գնաց, էլ չերեաց:

Սրա վրայ անցաւ մօտ վեց տարի: Ես Պետերբուրգ էի և բնակում էի եկեղեցու դաւթումը: Մէկ օր դռնապանը եկաւ ինձ իմաց տըւաւ, թէ մէկ մարդ է եկել, ձեզ է հարցնում: Ես գնացի և դէմս ելաւ մի երիտասարդ, թուիս մօրուքով, արտասահմանի նորատարազ հագուստով և ասաց.

—Բարո՛վ, պարոն Աղայեանց, եկել եմ ձեզ մօտ հիւր:

—Շատ ուրախ եմ, ասացի, համեցէք հրթանք:

—Երևում է, որ չըճանաչեցիք ինձ, ասաց:

—Այո՛, ասացի, ներեցէք, որ ծանօթս չէք գալիս: Սրա վրայ պարոնը բղաւեց.

—Ես Բէգնազարեանցն եմ, է... Սարգիս Բէգնազարեանցը, ի՞նչպէս չէք ճանաչում:

—Համեցէք, համեցէք, ասացի, դու կը գնանք սենեակս, այնտեղ կը ճանաչեմ, գլխի չեմ ընկնում:

Երբոր տարայ սենեակս, բարկ ու բուրկը տեղաւորեցի, յետոյ մօտեցայ իրան և երեսին խոր նայելով՝ ասացի.—Ի՛նչ հիմա ասացէք սեանեմ, դուք որ Բէգնազարեանցն էք, մենք Սրբ ենք իրար

տեսել և ճանաչել, որ հիմա չեմ կարողանում միտս բերել: Բէզնազարեանցը ծիծաղեց և էլի բղաւեց զազախեցու եղանակով:

— Բա միտդ չի, ես էն Սարգիսն եմ, որ դու տարար տպարան, որ քո արհեստըդ սովորեցնես, բայց ոտներս ուռաւ, էլ չըկարացի գրաշար դառնամ:

Հա... հիմա իմացայ... Բայց ախր էն Սարգիսն ու էս Սարգիսդ իսկի իրար նման չէք. ինչպէս էլաւ, որ էսպէս փոխւեցիր: Այստեղ Բէզնազարեանցն սկսեց պատմել իր զլխով անցած վերջին դէպքերը, թէ ինչպէս մի բարերարուհի է գտել և նրա ծախքով մտել Ներսիսեան դպրոց, ուր նրան ընդունել են նախապաւորատականում, բայց ինքը իր ջանասիրութիւնքը իւրաքանչիւր տարի երկու դասարան փոխելով՝ չորս տարում աւարտել է դպրոցի ամբողջ դասընթացը և ստացել փառաւոր վկայական, որի շնորհիւ դուրս է մի այլ բարերար, որ նրան ուղարկել է Մոսկւա, ուր սկսել է պատրաստուել, որ մոնէ համալսարան, բայց այնտեղի կլիմային չըդիմանալով, բժիշկների խորհրդով և իր բարերարի հրամանով գնացել է Գերմանիա, բայց այդ ժամանակ բարերարը վախճանւել է, ժառանգներն ընդհատել են օժանդակութիւնը: Այժմ Գերմանիայից է գալիս և մտաւոր է հայրենիք գնալ, միայն ծանալի ծախք չունի:

— Շատ լաւ, ասացի, շատ ուրախ եմ: Այստեղ ծանալի ծախք կը գտնենք, բայց տւելի լաւ կը լինէր, որ մի նոր բարերար գտնւէր և քեզ կրկին ուղարկէր Գերմանիա յատկապէս մանկավարժութիւն սովորելու:

Ես այս ասացի իբրեւ մի ցանկութիւն միայն, հետեւելով ժամանակակից մոդային: Նա ինձ մօտ մնաց մէկ թէ երկու շաբաթ միայն, և մէկ օր էլ եկաւ և աւետեց ինձ, ասելով. — Գիտո՞ւս, իմ Գերմանիա գնալը յաջողում է: Այստեղի ուսանողներն ուզում են իրանց հաշւով ուղարկել, որ երթամ մանկավարժութիւն սովորել, միայն ցանկանում են, որ Մոսկւայի հայ ուսանողներն էլ մասնակցեն, և արդէն դրել են նրանց:

Մոսկւայի ուսանողները ոչ միայն չօգնեցին, այլ և վատարանեցին Բէզնազարեանցին և կասկած ձգեցին Պետերբուրգի ուսանող-

ների մէջ էլ: Չարահոգութիւնն աշխարհ էր: Բէզնազարեանցը գնաց Մոսկւա, ամօթահար արաւ իր չարախօսներին և վերադարձաւ Պետերբուրգ իր վարկը վերականգնած: Եղեանցը միջնորդեց մի քանի վաճառականների և Սանասարեանցին, ինքն էլ նրանց հետ միանալով՝ հաւաքական օժանդակութեամբ Բէզնազարեանցին ուղարկեցին Զւիցերիա Քիւսնախտի ուսուցչական սեմինարիան: Եղեանցը առանձին հսկողութիւն ունէր նրա ուսման յառաջադիմութեան վրայ, թղթակցում էր դպրոցի տեսչի հետ և միշտ լաւ կողմից էր ստանում տեղեկութիւնը: Ահա այստեղ իր մանկավարժական ուսումնաւարտեց Բէզնազարեանցը և դիպլոմով վերադարձաւ Պետերբուրգ 1870 թւականին: Այստեղ էլ ցանկութիւն ունէր մտնել համալսարան, բայց այս բանը դուր չեկաւ Եղեանցին և նրան ուղարկեցին Ալէքսանդրապոլ, Ա. Բաբայեանցի առաջարկութեամբ:

Բէզնազարեանցը մի առանձին տաղանդ չունի, ինչ որ է՝ իր անխոնջ աշխատութեանն է պարտական: Դպրոցները նրան միայն պատասխարել են, իսկ ուսումն ինքն է ձեռք բերել իր ժրջան ինքնօգնութեամբ: Ալէքսանդրապոլից յետոյ, նա մի առժամանակ գնաց Օրեսսա, մօտ տաս տարի տեսչութիւն արաւ Երևանի թեմական դպրանոցում, յետոյ՝ Ներսիսիան դպրանոցում եղաւ թէ ուսուցիչ և թէ տեսուչ: Իբրեւ ուսուցիչ, պատկառելի և մերթ նաև երկիւղալի էր աշակերտաց համար: Ներքին սէրը դրսի հաստ կեղևից բղխել չէր կարողանում: Ուսուցանում էր որպէս արևեստ, կամ ինչպէս կասեն՝ արևեստի բոլոր կանոնների համեմատ, բայց ոչ իբրեւ Մեսրոպ, որ ընդ իբրեւ զարևեստ ուսուցանէր, այլ որպէս զհոգի առաքելաբար աշակերտացն տալոյ:

IX

Հինգ տարու չափ մնացի ես Ալէքսանդրապոլում և շատ գոհ էի վիճակիցս, սիրւած, յարգւած և մխիթարւած էի ամեն կողմից: Բայց ամեն ինչ թէ բնութեան և թէ կեանքի մէջ պարբերական է: Լաւն ու վատը, դառն ու քաղցրը, ուրախութիւնն ու տխրութիւնը, յաջողութիւնն ու անյաջողութիւնը շարունակ յաջորդում են միմեանց, ինչպէս տարւայ չորս եղանակները և գիշերն ու ցերեկը:

Սրա վրա շատ չանցաւ երկոքին զաւակներս մեռան—Սոնան և Հայկա: Սարսափելի բան է առաջին կսկիծը որդեկորոյս ծնողի համար: Մօր վիշտը շատ և շատ խոր էր, բայց սիրտն էր գցում և հալուում, մաշուում, իսկ ես գոռում էի զաղանի պէս, որ դուրս մղեմ սրտիս կսկիծը: Ես յետոյ թեթեւանում էի, իսկ նա ծանրանում էր:

Ես սկսեցի նիհարել, ձայնս կտրւեց: Ամուսինս աւելի վատ վիճակի մէջ ընկաւ թէ Ֆիզիկապէս և թէ հոգեպէս: Նրան շուտ ուղարկեցի Թիֆլիս, իսկ ես հրաւիրեցի օր. Անգլիցեանին օրիորդաց դպրոցի համար. սրա հետ ամուսնացաւ իմ բարեկամ Ա. Եզեկեանցը: Սրանից յետոյ ես հեռացայ Ալեքսանդրապոլից: Բէզնազարեանցն արդէն հեռագել էր ինձանից մի տարի առաջ: Մենք հեռացանք, բայց դպրոցները բարեկարգ վիճակի մէջ և բարեխիղճ ուսուցիչների ձեռքում թողեցինք:

Ալեքսանդրապոլից ես գնացի Թիֆլիս նորից վերադառնալու յոյսով, բայց թէ իմ և թէ ամուսնոյս տկարութիւնը պահանջում էր Թիֆլիս մնալ: Այս ժամանակ ահա Աբգար Յովհաննիսեանը հրաւիրեց ինձ օգնելու իր Վորձա-ին, որ դեռ նոր պիտի սկսէր: Մօտ տարի ու կէս մնացի ես Վորձա-ի խմբագրատանը, բայց ոչ մի բան չըզրեցի ես Վորձա-ի համար բացի մի թարգմանութիւնից «Օգտակար-Ուսուցիչ» վերնագրով: Զըզրեցի, որովհետեւ զրաժիս գրաքննիչը Փորձաքննիչ-մենտոր Եւանգուլեանցն էր, որի սիրած ուղղութեամբ ես բան գրել կարող չէի, ինչպէս դրա փորձն արի մի քանի գրածներ ցոյց տալով: Կարծելով, որ սրբագրութիւնն ինձ շատ է զբաղեցնում, Աբգարը մի օգնական էլ տըւեց ինձ, բայց այդ փորձն ևս անյաջող եղաւ, ես դարձեալ ոչինչ չըկարողացայ գրել: Փորձում ոչինչ չըզրեւով, պատահում էր սակայն, որ ինքս ինձ համար մի բան գրում և պահում էի: Որքան սիրելի էր ինձ համար Աբգարը, որ ամենայն հոգւով աշխատում էր ինձ սերպահած պահել, ոչինչ չէր խնայում, ոչ փող և ոչ պատիւ, բայց այդ շրջանն ինձ համար ատելի և անտանելի էր, մանաւանդ աշխատակիցներից մի քանիսը, որոնք տղրուկի պէս ծծում էին Աբգարին և միեւնոյն ժամանակ շարունակ իմ տակը փորում: Դրանք մի կողմից քծնում էին Աբգարին, միւս կողմից Արծրունուն ու տանող բերողի

պաշտօն էին կատարում: Ես չէի կարող երկար ֆնալ այս անտանելի վիճակում: Ինքս խնդրեցի Արզարին, որ ինձ ազատ կացուցանէ— իմ խղճմտանքս տանջւում է, ասացի, փող եմ ստանում, բայց ոչինչ չեմ շինում: փոխանակ ինձ ութ հարիւր մանէթ տալու մի ուրիշին կարող էք շորս հարիւր մանէթով պահել իմ տեղս: Արզարն ինքն զգաց, որ սոխակը վանդակի մէջ կարող է երգել, տեսաւ փորձով, որ ես պատւէրով բան չեմ կարող գրել, որ ես էլ իմ կապրիզներն ունեմ, որ ինձ հարկաւոր է անպայման ազատութիւն և անկախութիւն և ազատեց ինձ իր «Փորձ»-ից: Այս բանը պատահեց 1878 թւի սեպտեմբերին, եթէ չեմ սխալւում:

Այդ տարին ես գնացի Երևան ուսուցչութեան, իսկ Բաֆֆին Ագուլիս նոյնպէս ուսուցչութեան: Երևանի թեմական դպրոցի տեսուչը Բէդնազարեանցն էր, Ռուբէն Ջալալեանցն էլ հոգաբարձու էր: Երկու մտերիմ բարեկամներս ինձ ընդունեցին իբրև գերութիւնից ազատւածի և սկսեցին սփռփել և մխիթարել:

Գէորգ կաթողիկոսն իմանալով իմ Երևան գալս, Մանկունու նամակով կանչեց մօտը և առաջարկեց, որ կրկին յանձն առնեմ իմ առաջնայ պաշտօնս, այն է՝ «Արարատ»-ի խմբագրութիւնը: Այս բանն ինձ համար բոլորովին անսպասելի էր: Արդէն ճեմարան կար, ուսուցիչներ կային և տեսուչն էլ Այւազովսկին էր: Իմ պէտքն ինչու պիտի զգացւէր այլ ևս:

—Ինչ անցք որ անցել է ձեր երկուսիդ (իմ և Մանկունու) մէջ, ասաց, պէտք է մոռացութեան տաք: Այն ժամանակ երկուքդ ալ տղաք էիք, իսկ հիմա հասունցել էք: Այս գործի համար բւժմէ յարմարագոյնը չունեմ այս տան մէջ:

Մանկունին մօտս կանգնած էր, երբ հետս խօսում էր Վեհափառը, և հէնց իր թեղադրութեամբ էլ պէտք է հրաւիրւած լինէի, թէպէտ ինքն այդ շատաց, այլ թէ՝ «իշդէ, մարդս քեզի կուզէ»:

Մանկունու վրայ մասնացոյց լինելով՝ շարունակեց Վեհափառը:

Սա պիտի երթայ... մեծ մարդ կը համարեն զինքը... Թող երթայ, հոգ չէ...

Այստեղ շատ բան ասեց Վեհափառը՝ ցաւած սրտից բխողաւ:

—Ես պատրաստ եմ, ասացի, Վեհափառ: Տէր, Ձեր հրամանը կատարելու: Թէ ես և թէ հոգաբարձուք ձեր ծառաներն ենք,

կը հրամայէք, նրանք իմ տեղ մի ուրիշին կը հրաւիրեն և ինձ կարձակեն:

— Շատ ասլրես, տղաս... Վարձատրութեանդ համար հոգ չընես. օրինաւոր ռոճիկ կունենաս և ամենայն յարմարութիւնս Ես դեռ կաշխատեմ, որ սա չերթայ, իսկ եթէ գնալու եղաւ, քեզ իմաց կուտանք:

Այս մի նախապատրաստութիւն էր, որ Վեհափառն անում էր, որ երբ Մանկունուն հեռացնեն, ինձ հրաւիրէ. բայց բանն այնպէս եկաւ, որ Մանկունին մնաց իր տեղը: Այսու ամենայնիւ այս ինքն ըստ ինքեան չնչին դէպքը ինձ համար գործնական և բարոյական օգուտ ունեցաւ: Իմ վարկը բարձրացաւ հոգեւորականութեան առջև, մանաւանդ միաբանութեան և առաջնորդների, իսկ այս մեծ նշանակութիւն ունէր իմ ապագայ գործունէութեան համար:

Ներսէս եպիսկոպոս Խուղավերդեանը մեծ ճաշկերոյթ տըւեց Գալանէի վանքում ի պատիւ իր նախկին բարեկամի, որ և մի համակրական ցոյց էր առ Նորին Վեհափառութեան քաղցր տրամադրութիւնը դէպի ինձ: Ինչ պէտք է անես, այսպէս է աշխարհիս կենցաղավարութիւնը: Կան դէպքեր և վիճակներ, ուր մարդիկ չեն կաշտանում սէր ցոյց տալ իրանց սիրածին և ատելութիւն իրանց ատուածին: Այս տողերը գրելիս ինքս այսպիսի մի անեղանքի վիճակի մէջ եմ գտնուում, որի մասին կը գրւի մի ուրիշ անգամ:

Երևան հասնելուցս քիչ յետոյ Արգարը եկաւ Սանասարեանցի հետ: Սանասարեանցը եկել էր քրոջն այցելութեան, իսկ Արգարը Բարեգործական Ընկերութեան կողմից ուղարկւած էր գերեւարւած ալաշկերտցիներին նիւթական նուազատ տալու համար: Ես շատ ուրախացայ թէ մէկի և թէ միւսի գալստեան համար: Արգարն ինձ վեր առաւ հետը ու միասին գնացինք այցելութեան գաղթականներին, որոնք ցրւած էին Երևանի զանազան գիւղերում: Մի երեկոյ հասանք Դաւալու և իջանք փոստի իջևանումը: Իջևանի պահողը Ծերունի Ամիրխանեանն էր, որ մի կոպիտ և դիւզ խօսող մարդ էր: Երբ կարգացել էր Արգարի ուղեգիրը ու գլխի ընկել, որ նա իրան ծանօթ բժշկապետ Յովհաննիսեանի որդին էր, եկաւ ուղղակի երեսին կանգնեց և մի դիւզ հարցմունք արաւ, որից Արգարս սաստիկ վիրաւորւեց և հրամայեց, որ կառքը լծել տայ:

—Հեռանանք, ասաց ինձ, այս յիմար տեղից, եւ այստեղ չեմ կարող զիշերել:

—Բայց արդէն ժամի ինն է, ասացի, եւ ծանփէքը վտանգաւոր: Եթէ չես վախենալ, դնանք Բաշնորաշէն, մեր բարեկամ բժիշկ Քաջբերունուն հիւր:

—Գնանք, ասաց, ես եմ վախենում: «Ես հաւատում եմ իմ աստղին»:

Ճշմարիտ որ Աբգարի աստղն այդ ժամանակ վաչլում էր Թիֆլիսի հորիզոնի վրայ այնպէս վառ, ինչպէս ոչոքինը: Ոչ մէկս զէնք չունէինք, Սանասարեանի ընտելէրն էինք վերցրել հետներս: Շատ էլ մոտէն էր: Մօտ կէս գիշերին մի ամացի անապատի մէջ էինք, ուր եւ հանդիպեցինք մի խումբ թուրք ձիաւորների, որոնք ճանփից դուրս գալով հեռւից կանչեցին մեր կառասպանին, թէ ովքեր ենք մենք:

—Գնացէք ձեր ճանապարհը, պատասխանեց կառասպանը, սրանք ձեր ուղած մարդկանցից չեն:

—Ի՞նչ են ասում, հարցրեց Աբգարը:

—Ոչինչ, ասացի, պահապաններ են, մեր ապահովութեան հոգս են քաշում:

Կառասպանը թուցրեց մեզ եւ երբ հասանք Բաշնորաշէն, ասացի. «Լաւ պրծանք» աւաղակների ձեռից, հիմա հաւատում եմ քո աստղին:

Գիշերուայ ժամի մէկին իջանք Քաջբերունու մօտ: Աբգարն անձամբ ծանօթ էր բժշկին, նոր ծանօթացաւ իր տաղանդաւոր աշխատակցի հետ եւ մի թեթեւ ընթրիքից յետոյ իսկոյն քնեց: Մենք չըքնեցինք մինչեւ լոյս եւ չիմացանք էլ մեր փոխադարձ հաղորդելքը: Որքան տարբերութիւն կայ բնական եւ շինովի մարդկանց մէջ. որքան տարբերութիւն եւ նրանց վիճակի մէջ: Քաջբերունու պէս մարդիկ ծածկւած են մնում աննշան թուրքական զիւղերում, իսկ շինովի անշնորհքները մեծ քաղաքներում իրանք իրանց ժողովրդի ղեկավարող են հանդիսացնում: Փողն ու դիրքը ապօրինի կերպով չափշտակում է հանճարների պաշտօնը ու ժողովրդին զրկում հարազատ ղեկավարներից:

—Ի՞նչպէս մարդ է քո Աբգարը, հարցրեց Գարրիէլը:

—Ի՞նչ ասեմ, դեռ իսկական մարդ չէ, ուզում է մարդ դառնալ, մարդ բնական և ինքնուրոյն. բայց ամեն տողի վրայ տասն անգամ յօրանջում է, բան չի դուրս գալիս գլխիցը: Եւ որովհետեւ դրել ուզում է միայն փայլելու համար և ոչ թէ իր զգացմունքների ծանրութիւնից թեթեանալու, որ չունի, այս պատճառով փայլուն փրագներ է հաւաքում զանազան տեղերից, դիմում է նաեւ կողմնակի միջոցների. գրել է տալիս ուրիշներին, այնպէս, որ կարծւի թէ ինքն է գրել և ապագրում է անստորագիր:

— Այն ուսանողների նման, որոնց փոխանակ ուրիշներն են քննութիւն տալիս...

Ուղիղ այդպէս...

— Ի՞նչ է նպատակը, ձգտումը:

— Ձեռք բերել բարձր դիրք, խելօք մարդու համբաւ և հեղինակութիւն, որ շատերի համար ակնածելի լինի, շատերը կարօտ լինեն իր խնամակալութեանը և հովանաւորութեանը, ազգային ամեն տեսակ դործ և գործի: Իր ձեռքումն ունենայ, որ ում ուզենայ՝ ներս թողնի, ում չուզենայ՝ դուրս մղէ:

— Ուրեմն շատ վտանգաւոր մարդ է դաւ: Սա մի բոլորովին նոր տիպ է մեր մէջ:

— Այո, նոր, բայց դեռ լաւ չի կազմակերպւած: Սա կարող է դառնալ մի տեսակ դիքտատոր, եթէ խելքը գլխին պահի, մի քիչ համեստ և հեռատես լինի: Սակայն սրա մէջ ամեն ինչ առ երես է, մէջը դատարկ է, փուչ է:

Արգարից յետոյ անցանք այլ առարկաների և անցքերի, որոնք մեր սրտին աւելի մօտիկ էին: Խօսեցինք այնպիսի բաների վրայ, որոնց մասին միայն խօսում են, բայց չեն գրում: Մօտ երեք տարի էր անցել, ինչ որ չէինք տեսել միմեանց, բայց շատ ու շատ բաներ էր անցել երկուսիս դիտման էլ, պէտք էր միմեանց հաշիւ տալինք երես առ երես:

Միւս օրը յետ դառանք դէպի Երևան և ճանապարհին՝ թէ գնալիս և թէ վերադարձին՝ մեր խօսակցութեան նիւթը գլխաւորապէս զանազան անձնաւորութիւններ էին, որոնց զովարանում կամ վատարանում էինք: Մեր վատարանութեանն ամենից շատ են թարկւում էր Պետրոսը (Սիմէոնեանց), որին հեռացնելը ներսիսեան դուր-

րոցից մի անհրաժեշտ բարեգործութիւն էինք համարում: Արգարը պատմում էր ուրիշի պատմածները նրա մասին, իսկ ես պատմում էի իմ տեսածը և դիտածը: Ես վատաբանում էի և Արգարի բարեկամներին՝ Եւանգուլեանցին, Պալասանեանին, Բարխուդարեանցին, պատմում էի թէ ինչպիսի փշեր էին դրանք ինձ համար «Փորձ»-ի խմբագրատան մէջ: Արգարն էլ համակարծիք էր ինձ հետ: Բայց Արգարը տարէց տարի նորանոր փորձեր սկսեց անել, իր «Փորձ»-ն «Արձագանք» շինեց և նրան էլ ենթարկեց զանազան փորձերի մինը քան զմիւսն անցաջող: Տարէց տարի փոխեց և ինքը, և ամենայն բանի վրայ սկսեց նայել այնպէս, ինչպէս տպաւորուում է աւարկան աչքում, այսինքն թարս: Սկսեց գովել և պաշտպանել իր ատածներին, պախարակել ու հալածել իր սիրածներին: Երջապատելով իրան պնդերես և աներես մարդկանցով, հացկատակ պարսաւագիրներով, դրանով իր թերթն ուզեց հետաքրքրական կացուցանել, կարգացողների թիւ գրաւել, բայց ընդհակառակն այդ ծանփով նա հասաւ մինչև «Նոր-Դար»-ի ստորոտը: Փոխանակ գնալու դարիվեր, գլորեց դարիվայր:

Երևանում ես մնացի ութ ամիս: Այդ տարին պատահեց ձեմարանի առաջին խռովութիւնը, որից յետոյ Վեհափառը սառցրեց իր ջարաբերութիւնը Ալեգովսկու հետ, թէպէտ մեղաւորը միայն նա էր, որ Թիֆլիսումն առաջնորդութիւն և ձեմարանում տեսչութիւն էր անում միաժամանակ, այլ և Վեհարանը, որ ամեն շնչին բանի մէջ խառնուում և խառնակւում էր ամեն ինչ: Այդ միջոցին ես ու Բեգնազարեանցը զնացինք Եջմիածին, ուր Բեգնազարեանցը մնաց, որ մասնակցէ անցքի քննութեանը, իսկ ես Մալխասեանցին մխիթարելով՝ որպէս նախկին ընդունակ աշակերտիս, վերադարձաւ Երևան: Այդ տարին Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեանը եկաւ կաթողիկոսի հօտ կարեւոր դործով, բայց թուրքասիրութեան հանդիպելով՝ չեաւ դարձաւ ձեռնունանչ: Ամեն իշխանաւոր գրաւչութեան մի ջոկ տաքտիկա ունիս՝ Կէորդ կաթողիկոսի տաքտիկան թուրքասիրութիւնն էր, որով խոհեմ և խելօք մարդու անուն էր վաստա

կում: Իզմիրլեանցին այցելեցինք ես ու Բէգնազարեանցը և մեզ վրայ խելահաս և ծան-րախոհ մարդու տպաւորութիւն թողեց:

Դպրանոցում ես դասեր էի վերցրել նախակրթարանում և մէկ էլ վերջին դասատանը: Ամեն տեղ այսպէս էի անում ես, դպրոցի երկու ծայրերն էի վերցնում, — ներս մոնողներին ընդունում էի և ուղևորում դէպի միւս դասարանները, դուրս եկողներին էլ ծանապարհ ձգում դէպի կեանք՝ ինքնակրթութեան ոգի ներշնչելով նրանց մէջ: Նախակրթարանում ես ունէի ութսունաչափ աշակերտ, և այդքան հոգին սովորում էին իբրև մի հոգի՝ տաքտով ու խմբով: Երևանի երեխեքը չիզիքապէս թոյլ լինելով՝ աւելի զբաղեցնում էի նրանց մարմնամարզութեամբ, որ շատ լաւ էր ներգործում նրանց մտաւոր պարապմունքի վրայ, մանաւանդ խմբովին և տակտով աշխատելու վրայ: Ամբողջ դասատունը գործում էր իբրև մի լարած ժամացոյց: Գրել կարդալում այնքան վարժեցին, որ ամեն թեկադրութիւն գրում էին անսխալ, գրում էին և փոքրիկ շարադրութիւններ, մեծ մասամբ իրանց գիտցած հէքիաթներից: Շատերն էին ցոյց տալիս տաղանդի նշան: Այդտեղ ես իմ դասատուութեան բոլոր թերի և պակաս կողմերը լրացրի, և կարող էի, եթէ տեղը ներէր, ոչ թէ ութսուն հոգու, այլ և հարիւրաւոր հոգու հետ պարապել իբրև մի անհատի հետ ու առ առաւելն երեք ամսում սովորեցնել օրինաւոր գրել-կարդալ: Շատերը ենթադրում էին, որ տւած արդիւնքի մէջ մի անբացադրելի ձեռնածութիւն կայ, թէ դա աւելի մարդմունքի և մեքենականութեան արդիւնք է: Ընդհակառակը իմ գործի յաջողութեան միակ գաղտնիքը այն էր, որ բաց էի անում երեխայոց առջև գրել կարդալու գաղտնիքը, նրա բուն էութիւնը զննելի և շօշափելի կացուցանում: Իմ օգնութեամբ երեխեքն իրանք էին անում գրերի գիւտը, նախ գրում և տպա կարդում էին. երկուսի մէջ էլ գլխաւորը գիտակցութիւնն էր, գիտէին, թէ ինչ են անում և ինչու համար: Ինչպէս ամեն մի շօշափելի առարկայ զննելի ենք կացուցանում, ցոյց ենք տալիս նրա ձևը, մեծութիւնը, գործը, զանազան մասերը, այսպէս զննելի էինք կացուցանում գրի ու նրա կարդալու էութիւնը: Երեխեքս գիտէին այնպիսի գաղտնիքներ, որոնք անչափ են շատ վարժապետների: Այսպէս պատրաստւած երեխան, թէկուզ մի տարուց յետոյ դուրս

գայ դպրոցից, անկարող է շըշարունակել իր ինքնուսուցումը: Լինելով մի փոքրիկ Մեսրոպ, հասակի հետ կաճի նրա գրագիտութիւնը: Այս մասին ես գրել եմ «Վարժարան» ամսագրի մէջ՝ ընդդէմ Մանդինեանցի իմ կարծիքով բթացուցիչ մեթոդի:

Երևան ես ընկալ անակնկալ կերպով: Մտքումս դրել էի «Փորձ»-ից հեռանալ և անգործ չըմնալ, գրեցի Բէգնազարեանցին իմ մտադրութիւնը և խնդրեցի, որ ինձ համար տեղ պահէ մինչև ինձանից բացասութիւն չստանայ, թէկուզ ուշ լինի այդ բացասութիւնը: Ռուբէնը բաւական ծիծաղել էր իմ այս պայմանի վրայ և ասել էր. «ինչ անենք, մեր Ղազարն է, պէտք է սպասենք, տեսնենք երբ է բարեհաճում զաւր: Այսպիսի արտօնութիւն միայն ինձ կարող էր տալ խստապահանջ տեսուչ Բէգնազարեանցը, գիտենալով, որ ես թէկուզ տարւայ կիսին զնամ, էլի ի տարւայ գործ կը շինեմ: Բայց ես գնացի դպրոցական տարւայ սկզբին և վերջումն էլ բոլորովին դո՛ր քնացի վիճակիցս, այլ ևս միտք չունէինք հեռանալ Երևանից, բայց մի անակնկալ հրաւեր անհրաժեշտ դարձրեց իմ հեռանալը: Արիտակէս վարդապետ Սեդրակեանը, որ կառավարիչ էր Ղարաբաղի թեմի, անձամբ խօսեց ինձ ու Բէգնազարեանցի հետ, շատ բաներ հաղորդեց և ցոյց տուեց իմ Ղարաբաղ գնալու կարեւորութիւնը: Ես ու Բէգնազարեանցը այս մասին երկար մտածելուց յետոյ, տեսանք, որ հայր սուրբի մտադրութիւնը կատարեալ անհրաժեշտ է ընդհանուր գործի համար: Մեզ պէտք են ամեն նահատակութիւն յանձն առնող դպրոցական առաքեալներ: Ալեքսադրապօլում մեր ձգած հիմքը շարունակում էր հաստատուն մնալ շնորհիւ Հայրապետ Ղուկասեանցի տոկուն աշխատութեան, Երևանն էլ արդէն կապեց նրա հետ մի ուղղութեամբ, պէտք էր Ղարաբաղն էլ միացնել նրանց հետ, որ ամեն տեղ մի ուղղութիւն, մի հոգի լինի, մի նպատակի դիմելի ու միևնոյն ծրագիրն ունենայ, որ մշակել էինք արդէն Ալեքսանդրապօլումը: Ահա այս նպատակով ես թողեցի Երևանը և գնացի Շուշի:

(Կը շարունակւի)